

Medicinal Herbs Easternmost Point of Hyrcani Forests (Northern Khorasan)

Mohammad Mokari

Department of Environmental Affairs, Anthropology Research Center, Research Institute and Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran

Received: 2019/06/9 | Accepted: 2019/08/24 | Published: 2019/10/3

Abstract

People have long believed in the healing power of herbs. The influence of herbs on human life has been instrumental in shaping the structure of myths, and people's beliefs. There are different approaches to the use of medicinal herbs in the culture of Iranian ethnicity, each of which, based on the experiences of Iranian ethnicity, can be seen in different therapeutic patterns. One of the mentioned species is found in the region of Hircani forests of Northern Khorasan. Hyrcanian forests of North Khorasan are of great ecological importance because of their location in the dry, semi-arid and Caspian region. This is why the variety of herbs, especially medicinal herbs, is visible in that area. This article aimed to examine the medicinal herbs of the easternmost Hircani forests in Northern Khorasan.

Keywords: Medicinal herbs, North Khorasan, Hyrcanian forests, Traditional treatment

This open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution NonCommercial 4.0 License (CC BY-NC 3.0).

Mokari, M. (2019). Medicinal Herbs Easternmost Point of Hircani Forests (Northern Khorasan).
Tourism Research, 1(3), 67-76

■ گیاهان دارویی شرقی ترین نقطه جنگل‌های هیرکانی (خراسان شمالی)

محمد مکاری

مدیر گروه زیست‌محیطی، پژوهشگاه مردم‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

دریافت: ۱۳۹۸/۰۳/۱۹ | پذیرش: ۱۳۹۸/۰۶/۰۲ | انتشار: ۱۳۹۸/۰۷/۱۱

چکیده

اعتقاد به قدرت شفادهی گیاهان از دیرباز میان مردم رواج داشته است. تأثیر گیاهان در زندگی انسان در شکل‌گیری ساختار اسطوره‌ها، باورها و اعتقادات مؤثر بوده است. در فرهنگ اقوام ایرانی رویکردهای گوناگونی در مورد نحوه استفاده از گیاهان دارویی وجود دارد که در هریک، بر اساس تجارب اقوام ایرانی، می‌توان الگوهای درمانی گوناگونی را مشاهده کرد. یکی از انواع یادشده در منطقه جنگل‌های هیرکانی خراسان شمالی مشاهده می‌شود. جنگل‌های هیرکانی خراسان شمالی، به دلیل این که در حدفاصل مناطق خشک، نیمه‌خشک و منطقه خزری واقع است، اهمیت بوم‌شناسی زیادی دارد. بدین لحاظ تنوع گیاهان، به خصوص گیاهان دارویی، در آن منطقه به چشم می‌خورد. این مقاله گیاهان دارویی شرقی‌ترین جنگل‌های هیرکانی را در خراسان شمالی بررسی می‌کند.

واژه‌های کلیدی: گیاهان دارویی، خراسان شمالی، جنگل‌های هیرکانی، درمان سنتی

مکاری، محمد. (۱۳۹۸). گیاهان دارویی شرقی‌ترین نقطه جنگل‌های هیرکانی (خراسان شمالی). پژوهش گردشگری، ۱(۳)، ۶۷-۷۶

مقدمه

سرزمینی کوهستانی با دشت‌های حاصلخیز در میان کوه‌هاست که شرایط بسیار مساعدی برای کشاورزی و دامپروری دارد. آب‌وهوای آن متنوع، ولی در مجموع معتدل کوهستانی است. تنوع اقلیم‌های مختلف در این استان، به دلیل وجود کوهستان‌ها، جنگل‌ها، مراتع وسیع و منابع آب سرشار، بسیار چشمگیر است. جنگل‌های هیرکانی استان مانند موزه‌ای متنوع از گونه‌های مختلف جنگلی بلوط، افرا، شیردار، نسترن، زرشک، زالزالک و ... است. با توجه به گونه‌های فراوان گیاهی در این جنگل، داروهای گیاهی بین آنها جایگاه ویژه‌ای دارد (مکاری، ۱۳۷۶: ۱۴۳).

خراسان شمالی، به مرکزیت شهر بجنورد، در شمال شرقی ایران واقع شده است. آثار کشف‌شده در این استان قدمت تاریخی آن را نشان می‌دهد. این استان از شمال با کشور ترکمنستان، از شرق و جنوب با استان خراسان رضوی، از جنوب غربی با استان سمنان و از غرب با استان گلستان هم‌مرز است. اقوام ساکن در آن به زبان‌های فارسی، کردی، و ترکی و گویش‌های تاتی و رازی سخن می‌گویند. این استان بین دو رشته‌کوه کپه‌داغ در شمال و دنباله البرز، یعنی آلاداغ شاه‌جهان، در جنوب محصور است و

شکل ۱. نمایی از جنگل‌های هیرکانی خراسان شمالی

استفاده از طب سنتی و داروهای گیاهی جزء جدانشدنی از زندگی ساکنان اطراف این جنگل‌هاست. این داروهای گیاهی تاکنون بسیاری از دردهای جسمی و روحی مردم را، که طی قرون متمادی تجربه شده، درمان کرده است (شکل‌های ۱ و ۲). این پژوهش میدانی است. اطلاعات با استفاده از مشاهده مستقیم شیوه درمان بعضی از امراض در روستاهای اطراف این جنگل‌ها و مصاحبه با درمانگران محلی و افراد مسن، اعم از مرد و زن، گردآوری شده است. آنچه ارائه می‌شود توصیفی بر اساس یافته‌های میدانی پژوهش و بررسی اسنادی در سطح منطقه است.

انسان از آغاز خلقت تاکنون همواره در مقابله با مشکلاتی که از طبیعت یا سایر مخلوقات متحمل شده است به دنبال چاره بوده و سعی کرده تا جای ممکن از طبیعت و خرد جمعی استفاده کند و عواملی را که برای ادامه زندگی او مضر یا مفید بوده، برای حفظ سلامتی خود، در اختیار بگیرد. از جمله این عوامل مفید انواع گیاهان دارویی است که به‌وفور یافت می‌شود. انسان‌ها، بر اثر تجربه، با استفاده از این گیاهان دردهای جسمی و روحی خود را درمان می‌کنند.

خراسان شمالی، به‌خصوص منطقه جنگل‌های هیرکانی، با داشتن آب‌وهوای خاص، شرایط مطلوبی برای رشد گیاهان دارویی دارد.

شکل ۲. نمایی دیگر از جنگل‌های هیرکانی خراسان شمالی

داروهای گیاهی و کاربرد آنها

نزدیک به جنگل‌های هیرکانی به ما این امکان را می‌دهد تا علاوه بر دستیابی به روش‌های تشخیص و درمان بیماری‌ها از نحوه استفاده از گیاهان مختلف برای درمان اطلاعاتی را به دست آوریم. به این وسیله می‌توان در تبیین و تشریح آن‌ها به نماد و نشانه‌هایی از انواع آیین، رفتارهای آیینی و اعمال ماورایی دست یافت (سلیمی مؤید، ۱۳۹۰: ۱۶۳). در ادامه ابتدا تعدادی از داروهای گیاهی منطقه را در جدول ۱ آورده شده است. سپس به مواردی که امروزه نیز در طب سنتی منطقه استفاده می‌شود، به صورت توصیفی، اشاره خواهد شد.

درمان از طریق گیاه بیانگر فرهنگ قومی و تجربه عملی مردم در ادوار کهن برای پیشگیری از بیماری‌ها و درمان آنهاست. به عبارتی استفاده از انواع گیاهان دارویی در کنار درمان‌های متنوع دیگر یادآور می‌شود که بهره‌گیری از گیاه، مخصوصاً ساقه، برگ، گل و ریشه، برای درمان و تسکین دردهای جسمی و روحی ریشه در تاریخ و فرهنگ این مرزوبوم دارد، زیرا در طول تاریخ انسان برای سلامتی خود و دیگران کوشش کرده و همواره مؤثرترین راه را برای درمان انتخاب کرده است. بررسی داروهای گیاهی در درمان بیماری‌ها در خراسان شمالی و نیز روستاهای

جدول ۱. داروهای گیاهی منطقه خراسان شمالی و اطراف جنگل‌های هیرکانی

کاربرد درمانی	آوانگاری	نام گیاه دارویی (محلی)
دم کرده آن برای سرماخوردگی	ajord	اجورد
سرمازدگی و سرماخوردگی	esvad	اسود
درمان گرفتگی بدن بر اثر سرمازدگی	salme	سلمه
آرامش اعصاب	sarigol	ساری گل
ضد نفخ	kaklioti	کک لی اوتی

کاربرد درمانی	آوانگاری	نام گیاه دارویی (محلی)
درمان نازایی و دردهای زایمان	carbiya	چربیه
درمان زخم و جراحات	sirmava	شیرموا
رفع عفونت معده	terexs	ترخش
رفع کم‌اشتهایی	xordidana	خوردی دانه
.....	kasonak	کسونک
آرام‌بخش، خواب‌آور و رفع کم‌اشتهایی	qalacay	قله چای
.....	Yezanamota	بزنم اوته
درمان شکستگی (کوفتگی، دررفتگی)	simoti	سیم اوتی
درمان زخم‌ها و چشم درد	bartang	بارتنگ
دندان درد	katira	کتیره
درمان انواع گزیدگی (مار، عقرب و ...)	toxcam	تخچم
درمان درد کلیه و دردهای معده	mixlasang	مخلسنگ
درمان انواع گزیدگی (مار، عقرب و ...)	aqbas	آقباش
.....	daqmexi	داقمجی
درمان سردرد و سرگیجه	Ceq qer	چق قر
درمان کم‌اشتهایی	beri nexoti	بری نخودی
درمان درد کلیه و پهلو	marza	مرزه
درمان درد معده و هضم غذا	gesniz	گشنیز
.....	malbehi	مال بهی
درمان سرمازدگی و گرفتگی گلو	darmantorki	درمان ترکی
درمان دل‌درد و ترش کردن معده	satarra	شات‌اره
رفع یبوست و درمان درد معده	holbah	هل به
درمان گرم‌زدگی	qasni	قسنی
رفع گرفتگی معده و روده	anqoza	انقوزه
رفع ترش و اضطراب	Osanajobe	اوشان اوجوبه
تقویت معده و رفع مسمومیت	Bix	بیخ
درمان سرماخوردگی و برونشیت	annex	آن نخ
رفع نفخ معده و یبوست	zira	زیره

نام گیاه دارویی (محلی)	آوانگاری	کاربرد درمانی
درمنه	dermana	دردهای گوش و حلق
گل زرد	golzard	رفع یبوست و کارکن معده
گل گاوزبان	golgavzaban	ناراحتی قلبی و آرام بخش
گل سقر بقره	golseqarbagare	درمان انواع گزیدگی (مار، عقرب و ...)
پوتینگ	poting	درمان درد معده و ضد نفخ
سوسوک	sosok	درمان درد معده و ترمیم شکستگی
پودنه	podena	شت و شوی تن هنگام گرمزدگی
گل به	golbeh	رفع ترش کردن معده و ضد اسپاسم معده
گلین بورماقی	gelinburmaqi	خشک کردن چرک و عفونت
بایرام بویوم	bayram boyom	نفخ و درد معده
قاشمار اوتو	qasmarotu	شت و شوی دست و صورت
سیقیر قویروغو	siqirquyroqu	رفع تنگی نفس
گل کچیره	golkacire	درمان سرخک

شکل ۳. درخت بید (منبع: نگارنده)

آرامش اعصاب: از دم کرده گل گاوزبان استفاده می کنند. همچنین از جوشانده گل ختمی، گشنیز، گل بنفشه و گل محمدی استفاده می کنند.

بی خوابی: دم کرده گل گاوزبان را با نبات می خورند.

پستان درد: گشنیز را می کوبند و با خاک (گل سر) مخلوط و روی پستانی که درد می کند، می گذارند.

در این مناطق برای درمان سنتی از این شیوه ها نیز استفاده می شود:

شکسته بندی: شکسته بند بعد از معاینه محل شکستگی را جا می اندازد. روی محل شکسته را با «گیاه دال» کمر که شبیه آفتابگردان است می بندند. داخل این گیاه رشته های نازک همانند پنبه وجود دارد که برای آتل بندی شکسته بندی استفاده می شود.

در رفتگی لگن یا کتف: داروی گیاهی «بیخ» را می جوشانند و شیره آن را که حالت چسبناکی دارد روی پارچه می مالند. سپس سه روز روی کتف یا لگنی که در رفته است، می بندند و یا به عنوان آتل روی قسمت شکسته بسته می شود..

در رفتگی سایر اعضا: ریشه گیاه چربیه را می جوشانند. بعد از خنک شدن روی پارچه ای نخی پهن می کنند و روی محل در رفتگی می مالند. یکی دو روز بسته می ماند تا استخوان نرم شود (مکاری، ۱۳۹۶: ۷۲).

آبله: برای درمان آبله پوست درخت بید را جوشانده و می خورند (شکل ۳).

مو: برای جلوگیری از ریزش مو و موخوره، گوجه سبز یا به اصطلاح محلی «لوشی خشک» را بدون هسته آن می‌جوشانند تا خوب جا افتاده و غلیظ شود. سپس بر روی سطح مو می‌کشند و موها را می‌بافند. بعد از چند ساعت سر را می‌شویند (مکاری، ۱۳۸۳: ۲۰۲).

تقویت و جلوگیری از ریزش مو: گیاه آت یالوبه (دم اسب) را از جنگل و صحرا می‌چینند و به صورت خام می‌خورند. این شیوه برای تقویت و رشد مو بسیار مثر است (شکل ۶).

شکل ۶. بوته آت یالو (دم اسب) (منبع: نگارنده)

نفخ: برای رفع نفخ معده سیاه گلی را با «تشنک» و آرد جو مخلوط می‌کنند. به صورت پماد در می‌آورند و با پارچه‌ای به شکم می‌بندند.

تنگی نفس: برگ به یا برگ «گل خرنی» یا «بادامچه» را می‌جوشانند و می‌خورند. دم‌کرده «سیقیر قویروغو» و تخم آن نیز برای رفع تنگی نفس مؤثر است (شکل ۷ و ۸).

شکل ۷. بوته سیقیر قویروغو (منبع: نگارنده)

رفع تشنگی: دانه‌های خاکشیر را با آب‌لیمو و شکر مخلوط و شربت‌ی تهیه کرده و می‌خورند. برخی هم خاکشیر را روی هندوانه می‌ریزند و می‌خورند. بعضی هم شربت گیاه ریحان درست می‌کنند و می‌خورند.

زکام: شلغم، تخم گشنیز، شاخه‌های درخت سوید، قارا آقاچ و دَرک (عنبر نسا) را همراه آب در ظرفی دردار ریخته بر روی حرارت می‌گذارند تا جوش بیاید. سپس بخار حاصل از آن را برای رفع زکام استفاده می‌کنند (شمس اردکانی، ۱۳۹۰) (شکل ۴).

شکل ۴. قارا آقاچ (منبع: نگارنده)

زگیل: تعدادی دانه جو را روی هریک از زگیل‌های دست و پا می‌زنند. بر این باورند با این کار زگیل رفع می‌شود. برخی نیز دانه جو را روی زگیل می‌بندند.

درمان سرفه: از شیر، تخم‌مرغ آب‌پز و شیر برنج یا دم‌کرده قارا قالیاق یا دم‌کرده ورک استفاده می‌کنند (شکل ۵).

شکل ۵. بوته وَرک (منبع: نگارنده)

شکل ۱۰. بوته گزر گوزو (منبع: نگارنده)

زخم و جراحات: برای درمان زخم‌ها و خراشیدگی‌های نیمه عمیق و سطحی گیاهان سیم‌کش، برگ بید، گل ختمی را با همدیگر می‌جوشانند. بعد از ولرم شدن محل را چندین بار در شبانه‌روز می‌شویند. این عمل از عفونت جلوگیری می‌کند، زخم را بهبود می‌دهد و پوست را ترمیم می‌کند.

انگل معده: گل گاوزبان، قسنی و گل زرد را با نبات می‌کوبند و در طول روز به دفعات می‌خورند. این کار انگل روده و معده را دفع نموده و اشتها را زیاد می‌کند.

برای شست‌وشوی دست و صورت نیز از گیاه «قاشمار اوتو» استفاده می‌کنند (شکل ۱۲).

شکل ۱۲. قاشمار اوتو (منبع: نگارنده)

شکل ۸. تخم سیقیر قویروغو (منبع: نگارنده)

کرم دندان: روغن گیاهی «بندو» یاغو را گرفته داغ می‌کنند تا به مرحله‌ای برسد که دود از آن بلند شود. دهان را در معرض دود این روغن قرار می‌دهند. بر این باورند با این کار کرم دندان از دهان بیرون می‌رود (مکاری، ۱۳۸۹: ۱۳۹) (شکل ۹).

ضعف بدن: جوشانده پیاز خام «گزر گوزو» را می‌خورند (شکل ۱۰).

سرخک: صدر و تریخت (ترخ) را با همدیگر مخلوط می‌کنند و می‌کوبند. سپس پارچه‌ای پنبه‌ای را به آب این دو گیاه آغشته می‌کنند و آن را بر تن مریض می‌پیچند. بر این باورند که این شیوه مریض را درمان می‌کند. اگر مریض نوزاد باشد، او را با برگ درخت بید و قارا آقاچ قنذاق می‌کنند تا بهبود یابد. همچنین دمنوش زیره سبز، گل کچیره، اسطوقدوس و گل محمدی برای درمان سرخک مفید است. برخی هم اسفند دود می‌کنند و فردی که سرخک دارد را در معرض دود آن قرار می‌دهند (همان) (شکل ۱۱).

شکل ۹. گیاه بندو یاغو (منبع: نگارنده)

استفاده از آنها در طب سنتی گوشه‌ای اندک از تنوع گیاهی این استان و نیز جنگل‌های هیرکانی است. بدین دلیل لازم است از آنها محافظت و نگهداری شود.

سپاسگزاری

نویسنده از تمامی افرادی که برای انجام پژوهش، کمک نموده‌اند، تشکر و قدردانی می‌نماید.

تعارض در منافع

نویسنده هیچ گونه تعارضی در منافع گزارش نکرده است.

بحث و نتیجه‌گیری

مناطق مختلف ایران، به‌خصوص نواحی شمالی، به دلیل اقلیم و تنوع گیاهی اهمیت ویژه‌ای دارد. ساکنان این مناطق، طی قرون متمادی، توانسته‌اند با استفاده از تجارب نیاکان خود و نیز آمیختگی با طبیعت بهرهٔ لازم را از آن ببرند. استفاده از گیاهان دارویی و غلبه بر بسیاری از بیماری‌های جسمی و روحی از ثمرات تنوع گیاهی جنگل‌های خراسان شمالی است. این مناطق جنگلی قابلیت‌های آشکار و پنهانی دارد که می‌توان از آنها در امور طبیعت‌گردی بهترین استفاده را کرد. داروهای گیاهی و

فهرست منابع

- سلیمی مؤید، سلیم (۱۳۹۰). نقش گیاهان در درمان بیماریهای انسانی بین کرمانج‌های خراسان. فصلنامه تاریخ پزشکی. دوره سوم، شماره ششم، تهران: فرهنگستان علوم پزشکی.
- شمس اردکانی، م. ر. (۱۳۹۰). فصلنامه تاریخ پزشکی، سال سوم، شماره ششم، تهران: فرهنگستان علوم پزشکی.
- مکاری، محمد. (۱۳۷۶). مردمنگاری شهرستان بجنورد، تهران: پژوهشکده مردم شناسی.
- مکاری، محمد. (۱۳۸۱). مردمنگاری شهرستان اسفراین، تهران: پژوهشکده مردم شناسی.
- مکاری، محمد. (۱۳۸۳). مردمنگاری گرمه و جاجرم، تهران: پژوهشکده مردم شناسی.
- مکاری، محمد. (۱۳۹۶). پزشکی مردم خراسان شمالی، فصل اول اسفراین، تهران: پژوهشکده مردم شناسی.
- تحقیقات میدانی نگارنده طی سال ۱۳۷۲-۱۳۹۷.